

ROSENDAAL VAN DAG TOT DAG

1914 in het dagboek van Jacques van der Veken

Inleiding

57

Plaatselijk, regionaal, provinciaal, landelijk en zelfs internationaal zijn er de afgelopen tijd veel publicaties verschenen, die de Eerste Wereldoorlog of bepaalde aspecten daarvan als onderwerp hebben. Een van die aspecten is de enorme stroom vluchtelingen. Gedurende de Eerste Wereldoorlog zijn naar schatting rond één miljoen vluchtelingen de landsgrens overgekomen, van wie de helft in Noord-Brabant. In dit Jaarboek staat een bijdrage van de Bergse stadshistorica Yolande Kortlever over Belgische vluchtelingen in haar stad. In 1964 en 2004 is in dit Jaarboek ook al aandacht besteed aan Belgische vluchtelingen in Roosendaal, respectievelijk door R. van Hasselt en M.C.F. Hagenaars.

Hoe dramatisch de instroom van vluchtelingen ook was¹, er gebeurde in Nederland en Noord-Brabant gedurende de jaren van de Eerste Wereldoorlog natuurlijk veel meer waarmee de bewoners direct of indirect te maken kregen. Hoewel veel, zo niet alle West-Brabanders wel begrepen dat zij een bijzondere tijd meemaakten, waren er slechts enkele die op het idee kwamen om de dingen waar zij in hun dagelijkse leven mee geconfronteerd werden, de verhalen daaromheen en hun gedachten over dat alles te noteren. Meest gebeurde dat in de vorm van een dagboek. De vele activiteiten rondom de herdenking van het begin van de Eerste Wereldoorlog hebben ertoe geleid dat grotere en kleinere dagboeken, die inmiddels (bijna) een eeuw lang binnen de families bewaard gebleven waren, bekend werden. Vorig jaar was dat het geval met een dagboek van een soldaat uit Nieuwerkerk (Schouwen-Duiveland), die een deel van zijn diensttijd te Willemstad gelegerd was. Enkele weken voordat de bijdragen voor dit Jaarboek gereed moesten zijn, werd bekend dat er een dagboek bestaat van een Standdaarbutenaar, die van 1914 tot en met 1916 als milicien-soldaat gaandiend had bij de derde compagnie, tweede bataljon, derde regiment infanterie van het veldleger en die bij de mobilisatie op 1 augustus 1914 in Bergen op Zoom moest opkomen. Er zijn natuurlijk ook dagboeken die al langer bekend zijn. Zo beschreef A(drianus) M(ichiel) de Jong in zijn uit 1927 daterende roman *Frank van Wezel's roemruchte jaren* hoe de hoofdpersoon (het alter ego van de auteur zelf) in de maanden februari tot en met april 1918 zijn diensttijd doorbracht in Hoeven.² Een ander al langer bekend dagboek is dat van Jacques van der Veken uit Roosendaal, waarin hij beschreef wat er in Roosendaal gebeurde, wat er verteld werd, wat hij, zijn gezin en naaste familie meemaakten, wat hij van dat alles vond en wat zijn toekomstverwachtingen waren. Na een korte introductie van de schrijver en het dagboek zal in deze bijdrage aan de hand van de inhoud

van dat dagboek getracht worden een beeld te scheppen van wat er zich in Roosendaal afspeelde in de eerste maanden van de Eerste Wereldoorlog vanaf eind juli tot en met december 1914.

Jacques van der Veken

58

Jacques van der Veken werd geboren te Roosendaal op 24 november 1866 als Jacobus Egidius Adrianus van der Veken. Hij woonde in 1914 aan de Roosendaalse Markt nummer A 66 met zijn vrouw Elisabeth Leonora Johanna Tierolff, geboren te Roosendaal op 9 februari 1874, en hun zeven kinderen (drie meisjes, vier jongens) in de leeftijd tussen drie en zestien jaar. Van beroep was hij behanger.³ Hij overleed te Roosendaal op 14 juli 1944. Zijn vader was Joseph Pierre Alexandre van der Veken, van beroep huis- en meubelschilder en kamerbehangen, geboren te Antwerpen op 3 april 1816 en overleden te Roosendaal op 12 februari 1880.⁴ Grootvader Jacques Paul van der Veken was omstreeks 1820 met zijn gezin vanuit Antwerpen in Roosendaal komen wonen. Volgens diens overlijdensakte in 1862 was hij kamerbehangen van beroep. Elisabeth Tierolff overleed te Roosendaal in september 1956.

Het dagboek

Jacques van der Veken was 47 jaar toen hij begon met het schrijven van zijn dagboek met potlood. Pas nadat het dagboek voltooid was heeft hij het met inkt herschreven. In hoeverre hij bij dit herschrijven afgeweken is van zijn potloodaantekeningen is niet onderzocht. In een korte introductie in de inktversie verontschuldigde hij zich bij voorbaat voor de vele fouten in taal en stijl die er in zouden voorkomen. Bij het nalezen

Jacques van der Veken, 1906.
(Fotocollectie gemeentearchief Roosendaal)

Titelpagina van het gedrukte dagboek, 1915. (Heemkundekring Het Land van Gastel)

Jacques van der Veken
 Behanger, Decorateur
 Grootte Markt — ROOSENDAAL.

Tapijten, Gordijnen, Draperieën, Linoleum, Bedden en Matrassen

Beveelt zich minzaam aan voor levering van

AMEUBLEMENTEN

voor SALON, EET- en SLAAPKAMER. Vraagt teekeningen en prijzen.
 Speciaal Adres voor GESCHILDERDE ROLGORDIJNEN,
 Lijsterwerk, verschilden meubel, mooie patronen.

Zuivert, Repareert, laat Uitstoomen en Verven
 alle soorten Tapijten, Gordijnen, Draperieën, Bedden, Matrassen,
 Karpetsen, vooral het zware soort kunnen bij mij aan huis door de
 STOFZUIGER gereinigd worden.

Beleest zich met alles wat in dea ruimsten zin tot het Behangersvak behoort.

Prima Linoleumwas — Hospitaaldoek.
VRAAGT CATALOGUS EN PRIJZEN.

59

Regelmatig bracht Jacques van der Veken zijn zakelijke activiteiten onder de aandacht van de Roosendaalse bevolking zoals blijkt uit deze reclame uit *De Grondwet* van 30 augustus 1908. (Gemeentearchief Roosendaal)

en overschrijven van de potloodversie kwam hij deze inderdaad tegen. Ze waren te wijten aan 'de groote gejaagdheid' waarmee hij het dagboek geschreven had. De inhoud ervan was waar. Ze was, naar zijn zeggen, gebaseerd op 'persoonlijke waarneming en uit zeer betrouwbare bronnen overgenomen'. De inhoud was ook partijdig, 'omdat ik de waarheid en rechtvaardigheid bemin'. De potloodversie bestond uit acht delen, de inktversie telt drie delen. Het eerste betreft de periode 29 juli 1914-22 oktober 1915, het tweede loopt van 23 oktober 1915 tot en met 19 mei 1917 en het derde begint met 20 mei 1917 om op 28 november 1918 te eindigen. In totaal beslaan de drie delen 1400 bladzijden. Voor de titelpagina van de inktversie is een vel papier toegevoegd, waarop in een sierlijke staande letter zoon Cornelis van der Veken in maart 1946 een soort voorwoord heeft geschreven. Volgens dat voorwoord worden in het dagboek private, communale, nationale en internationale gebeurtenissen kort vóór en tijdens de wereldoorlog 1914-1918 behandeld. Daarbij komen de grote liefde van Jacques van der Veken voor Frankrijk en diens sterke anti-Duitse gezindheid duidelijk tot uitdrukking. Zoon Cornelis meldt ook dat het eerste oorlogsjaar al eerder in druk is verschenen onder de titel *Uit bange oorlogsdagen. Dagboek van een Roosendaler*. Deze uitgave in vier afleveringen is weliswaar anoniem, maar wie de verteltrant van Jacques van der Veken kende, wist al

enkele dagen na het verschijnen wie de auteur ervan was. Tot slot blijkt uit het voorwoord, dat het de laatste wens van Jacques van der Veken was geweest, dat het manuscript van het dagboek aan de parochie van St. Jan de Doper te Roosendaal geschonken zou worden om in en voor Roosendaal bewaard te blijven. Deze wens is ook vervuld. Voor het voorwoord is het bidprentje van Jacques van der Veken met zijn portret ingeplakt.

In de jaren zeventig van de vorige eeuw is het archief van de parochie van St. Jan de Doper door het kerkbestuur in delen aan het gemeentearchief van Roosendaal en Nispen in bewaring gegeven. Bij die gelegenheid is ook het manuscript van het dagboek naar het gemeentearchief gegaan waar het op een later tijdstip in de Collectie Aanwinsten is opgenomen. In 2007 is de potloodversie door een kleinzoon aan het gemeentearchief geschonken. Deze is niet meer compleet. Zes delen zijn bewaard gebleven, het gedeelte van november 1916 tot mei 1918 ontbreekt.

In juli 1915 verscheen de eerste aflevering van het gedrukte dagboek bij E.H.B. van Helvert-Weijermans te Roosendaal. Blijkens het Voorwoord van de uitgever had de uitgave ten doel 'stad- en landgenoot de gelegenheid te verschaffen, van den inhoud [van het dagboek] kennis te nemen'. Het dagboek was letterlijk weergegeven. Zo nodig had de uitgever een verklarende noot toegevoegd. Het aantal afleveringen stond op voorhand nog niet vast. In de 'wijze van uitgave' op de achterzijde werd aangegeven dat er zoveel afleveringen zouden verschijnen als de omstandigheden nodig maakten. Elke aflevering zou 3 vel druks (48 bladzijden) tellen, 10 cent kosten en om de vier à vijf weken verschijnen. Met aflevering IV, die eindigde met 29 juli 1915, werd de uitgave gesloten. De reden stond in de laatste alinea van het Slotwoord van de 'anonieme' schrijver: 'Daar de toestand de laatste weken weder nagenoeg normaal is en er dus weinig belangrijks voorvalt, eindig ik dit dagboek. Een bescheiden plaatsje in de boekenrij van den Lezer, zal mij een ruime voldoening zijn.' Aangezien al gedurende het eerste oorlogsjaar met de gedrukte uitgave van het dagboek begonnen werd, vormde zonder twijfel de potloodversie de bron daarvoor. Een vergelijking van de inhoud heeft niet plaatsgevonden. Eén geval van censuur door de auteur en/of de uitgever is bij toeval ontdekt en daarmee is de bewering dat het dagboek 'letterlijk' was overgenomen dus niet geheel juist. De op 2 oktober 1914 moeilijk wakker te krijgen Jan Vermeulen (zie hierna onder Legermanoeuvres) is met zijn initialen aangeduid, mogelijk om herkenning door de inwoners van Roosendaal te voorkomen. Zijn initialen zijn ook gebruikt in het verslag van 10 april 1915 in aflevering IV, toen de oude man en zijn dienstbode overvallen en mishandeld werden met de dood van Vermeulen als gevolg. Maar iedereen in Roosendaal wist natuurlijk over wie dit ging.

Het dagboek van Jacques van der Veken is een aantal keren gebruikt. René van Hasselt, de toenmalige voorzitter van de Stichting Oudheid-

kundige Kring 'De Ghulden Roos - Roosendaal', heeft zijn bijdrage *Belgische vluchtelingen in Roosendaal 4 oktober - 15 november 1914* in dit Jaarboek no. 24 (1964) rijkelijk voorzien van citaten uit het dagboek. Opvallend in die bijdrage is het feit dat Van Hasselt (1909-1987), die Jacques van der Veken of diens familie toch gekend moet hebben, de familienaam consequent verkeerd spelt, namelijk als Van der Veeken. Hagenaars gebruikt ook de foutieve familienaam in zijn *Brabantse gastvrijheid. Roosendaal en de opvang van Belgische vluchtelingen in de Eerste Wereldoorlog (1914-1918)* in dit Jaarboek no. 64 (2004). M.C.J. Broos heeft voor *De Belgische vluchtelingen in Roosendaal* uit 1991 het dagboek geraadpleegd. Citaten uit het dagboek zijn ook opgenomen in *Vluchten voor de oorlog. Belgische vluchtelingen 1914-1918* van M. Amara en anderen uit 2004, in het vorig jaar verschenen *Met ons gaat alles goed. 'De Grote Oorlog' in het klein. 90 korte verhalen van meer dan 80 auteurs* (een initiatief van het Noord-Brabantse Brabants Heem, Heemkunde Gouw Antwerpen en Heemkunde Vlaams-Brabant onder eindredactie van Rene Beyst) en in *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* van Paul Moeyes.⁵

In voorbereiding op een eventuele bijdrage over het dagboek in dit Jaarboek en de tentoonstelling 'Alles vlucht naar Roosendaal', die momenteel in het Museum Tongerlohuys te Roosendaal te zien is, is de inhoud van het hele dagboek in een digitaal tekstbestand overgenomen. Bovendien is van het eerste deel een digitale kopie gemaakt, die op het internet in te zien is.⁶

Deze bijdrage is gebaseerd op de inktversie. Het is geen bronnenuitgave, maar een selectie en samenvatting van hetgeen Jacques van der Veken in Roosendaal en omgeving in de laatste vijf maanden van 1914 persoonlijk heeft zien gebeuren, dan wel waarover hij uit betrouwbare bron gehoord heeft. De selectie richt zich in eerste instantie op Roosendaal en op eventuele gebeurtenissen elders voor zover die van invloed waren op hetgeen te Roosendaal gebeurde. Het samenvatten heeft betrekking op het feit dat sommige beschrijvingen zeer uitgebreid en sfeervol zijn (de door zoon Cornelis gememoreerde verteltrant van zijn vader) zonder dat daarin een wezenlijke aanvulling op de feitelijkheden wordt gegeven. Het dagboek is elke dag bijgehouden, waarbij geen rekening is gehouden met de eventuele onderlinge samenhang van gebeurtenissen. Ook is het dagboek - zoals te verwachten - in de ik-vorm geschreven. Getracht is beide 'gebreken' in het navolgende op te lossen door de dagboek aantekeningen in een verhalende vorm te presenteren. In enkele gevallen bevat het dagboek onvoldoende informatie over de achtergrond van wat er gebeurde. Zo nodig is deze uit andere bronnen aangevuld.

Roosendaal gedurende de tweede helft van 1914 volgens het dagboek van Jacques van der Veken

Eind juli

62

Het dagboek begint op woensdag 29 juli 1914 toen in Roosendaal bekend werd dat de oorlog tussen Oostenrijk en Servië de vorige dag 'officieel was begonnen'. Ook meldde Jacques van der Veken nog dat twee dagen eerder hij naar een vergadering geweest was 'voor de Katholieken-dag' op 2 augustus. Een aanwezige reserveofficier van de vestingartillerie merkte toen op dat de dag waarschijnlijk niet zou doorgaan, iets wat de leden van het organiserend comité schertsend opgenomen hadden. Een maand eerder, om precies te zijn op 28 juni, was in het Servische Sarajevo het Oostenrijks-Hongaarse aartshertogelijke paar Frans Ferdinand en Sophie ten gevolge van een moordaanslag om het leven gekomen. Na bijna een maand van ogenschijnlijke rust had Oostenrijk zich verzekerd van steun van Duitsland voor het geval Rusland Servië zou steunen, indien het tot een confrontatie zou komen met Servië. Op 23 juli stelde Oostenrijk een ultimatum. Omdat Servië enkel aan de eis van Oostenrijkse agenten op haar grondgebied niet tegemoet wilde komen, verbrak Oostenrijk twee dagen later de diplomatieke betrekkingen en kondigde het een gedeeltelijke mobilisatie af. Die zelfde dag besloot Rusland Servië militair te steunen. Op 28 juli verklaarde Oostenrijk-Hongarije de oorlog aan Servië. Ondanks bezwaren van zijn generale

In juli 1914 was de politieke situatie in Europa nog zodanig dat een Roosendaalse reisclub een treinreis naar het Duitse Goch wel aandurfde. Voor het vertrek poseerde men nog uitgebreid voor de camera. (Fotocollectie gemeentearchief Roosendaal)

staf keurde op 30 juli tsaar Nicolaas II van Rusland de mobilisatie van het Russische leger goed. Ook een bezwerende brief van zijn neef de Duitse keizer had geen effect. Aangezien de tsaar niet op deze brief reageerde, verklaarde Duitsland op 1 augustus Rusland de oorlog. Omdat Frankrijk een verbond had met Rusland besloot vervolgens dit land tot mobilisatie. Nog dezelfde dag werd het neutrale Luxemburg door Duitsland bezet. De volgende dag eiste Duitsland een vrije doortocht van zijn legers door België, dat dit weigerde. Op 3 augustus verklaarde Duitsland aan Frankrijk de oorlog en de dag daarop trokken Duitse troepen België binnen. Omdat Groot-Brittannië de neutraliteit van België had gearandeerd was de Duitse invasie voor Groot-Brittannië de aanleiding die dag nog de oorlog aan Duitsland te verklaren.⁷ Zijn aantekeningen van 30 juli begon Jacques van der Veken met de conclusie dat hij de opmerkingen van de officier begon te geloven. 's Middags was de landweer (een reserveleger van vrijwilligers of dienstplichtigen dat vooral voor grens- en kustwacht werd ingezet)⁸ onder de wapens geroepen. Alle opgeroepen moesten zich nog diezelfde avond om acht uur melden bij het gebouw van Openbare Werken van de gemeente om daarna naar de grens bij Nispen te gaan. Rond dat tijdstip was het ongekend druk op straat. Drommen mensen gingen druk pratend naar de verzamelplaats om te zien wat er allemaal stond te gebeuren. Men was niet stil of treurig. Voor het leven van de mannen werd niet gevreesd. Wel was er het onzekere, het onbekende, dat allen drukte. Hoe lang zouden de mannen wegblijven? Wie moesten er nog meer weg? Omstreeks negen uur marcheerden de mannen via de Achterstraat naar de grens en werd hen uitgeleide gedaan door de hele Roosendaalse bevolking. Het post- en telegraafkantoor en het gemeentehuis bleven de hele nacht open. Elk moment konden er berichten komen, dat andere lichten de volgende dag moesten vertrekken. Als er berichten kwamen zouden de klokken worden geluid om iedereen te alarmeren. Tijdens een kleine avondwandeling met zijn vrouw ontmoette Jacques van der Veken verschillende vrienden en kennissen en hoorden ze dat er al extra etenswaren werden ingekocht, want alles zou wel eens duurder kunnen worden. Ook noteerde Jacques nog dat de bedevaarttrein naar Lourdes op 29 juli uit Roosendaal vertrokken was.

Mobilisatie (1 augustus)

Jacques van der Veken opende op 31 juli zijn dagboek met de mededeling dat in verschillende winkels al geen erwten of bonen meer te koop waren. Het postkantoor werd bestormd door mensen die hun tegoeden wilden opnemen. Andere banken werden 'lastig gevallen' door boeren die hun deposito's opeisten. Vroeg in de middag werd aan het publicatiebord van het raadhuis een telegram opgehangen waarin stond dat op 1 augustus alle dienstplichtigen zich moesten melden in hun garnizoensplaatsen. Kort daarna werd het telegram vervangen door een 'officieel oproeping' van de minister van Oorlog. Toen, het was tien

minuten over drie, werd de torenklok geluid, kort daarop gevolgd door alle andere kerkklokken. Wat nog nooit iemand gehoord had gebeurde: 'de alarmklokken luidden voor oproep der soldaten tegen oorlogsgevaar'. Het luiden duurde een uur. Ondertussen liep iedereen naar de Markt om met eigen ogen te zien wat er aan de hand was. Vrouwen huilden. Na verloop van tijd werd het wat rustiger en jonge mannen gingen naar huis om hun militaire zaken in orde te brengen. Deze 'officieele oproeping' was het afkondigen van de algemene mobilisatie.

Zaterdag 1 augustus waren de straten al om zes uur 's ochtends vol met soldaten die zich naar het spoorwegstation begaven. Men zag vrolijke troepjes, maar er waren ook soldaten met stille en 'beschreeuwde' gezichten. Een uur later werd het nog drukker in de straten, omdat om acht uur de paardenkeuring voor het leger begon. Boeren en burgers uit Roosendaal, Gastel, Rucphen en Etten en Leur kwamen met hun paarden naar de keuring. Op de Markt en in de Achterstraat, Molenstraat en Stationsweg stonden misschien wel 2000 paarden. Werd een paard goedgekeurd, dan kreeg het een halster en de eigenaar een 'bon', een ontvangstbewijs, waarmee hij later zijn geld kon ophalen. Rond half negen 's avonds reed een auto met een generaal en zijn staf naar Bergen op Zoom. Ergens na elf uur kwam de militaire auto terug om met een razende vaart in de richting van Breda te verdwijnen. Inmiddels was bekend dat Duitsland overgegaan was op een volledige mobilisatie en dat het Duitse leger om vijf uur in de ochtend 'marschvaardig' moest zijn. Bij het uit de kerk komen op zondag kwam een vriend Jacques melden dat Duitsland de oorlog verklaard had aan Rusland. Hij liet een artikel uit de *Nieuwe Rotterdammer* zien. In de loop van de dag deden geruchten de ronde als zouden er soldaten komen, die in de verschillende scholen ingekwartierd zouden worden. 's Avonds waren er nog steeds geen soldaten te zien. Wel zaten de koffiehuisen vol mensen, die de toestand bespraken.

De mobilisatie had tot gevolg dat luitenant Holthuizen, de reserveofficier die zitting had in het organiserend comité voor de Katholiekendag, deze dag naar zijn regiment in Amsterdam vertrok. 's Avonds kwam het comité nog bijeen om zich over de situatie te beraden. Tijdens die vergadering werd een telegram van bisschop P. Hopmans bezorgd met de bondige tekst 'Uitstel katholiekendag gewenscht'. In zijn dagboek schreef Jacques na deze tekst de mededeling 'dus de vergadering werd gesloten'. De Katholiekendag ging dus niet door. Pas op 1 juni 1916 zou deze dag in Roosendaal gehouden worden.

Tussen 1 en 3 augustus werd het Nederlandse veldleger in de zogenaamde afwachtingsopstelling geplaatst. De derde divisie van het veldleger werd in Noord-Brabant gestationeerd met het hoofdkwartier te 's-Hertogenbosch. Na de Duitse inval in België werd deze versterkt met de vierde divisie en het Korps Rijdende Artillerie.⁹

Een bedevaart met hindernissen

Jacques van der Veken schreef op 30 juli 1914 in zijn dagboek dat de vorige dag een bedevaarttrein naar Lourdes vertrokken was, die aan de grens van België met Frankrijk vanwege de politieke en militaire ontwikkelingen geadviseerd werd terug te keren. Over deze reis verscheen in 1981 onder de titel *Reis met hindernissen* een kort artikel in het *Tijdschrift Lourdes* dat een gedetailleerde kijk op deze bijzondere reis geeft.

De organisatie van de bedevaart, de Vereniging Nationale Bedevaarten, was zich op 29 juli terdege bewust van de mogelijke problemen die zich tijdens de bedevaart zouden kunnen voordoen. De geruststellende adviezen van het Brusselse reisbureau Cook, aan wie de organisatie van de reis was uitbesteed, deed de leiding besluiten toch te vertrekken. Alles was klaar en men wilde de pelgrims en vooral de zieken niet teleurstellen.

Op 29 juli vertrokken twee treinen, samengesteld uit Belgisch spoorwegmaterieel, met 700 pelgrims, onder wie 130 zieken, voor een negendaagse reis uit Roosendaal. Na 36 uur werd de volgende dag de eindbestemming bereikt. Doordat Frankrijk op 1 augustus overging tot mobilisatie van het leger - op 3 augustus verklaarde Duitsland de oorlog aan Frankrijk - zaten de bedevaartgangers in het zuiden van Frankrijk in de val. Eigenaars, koks en personeel van de hotels waar de Nederlanders verbleven werden opgeroepen en verlieten de stad om naar hun kazernes te gaan. De pelgrims trachtten zo goed als mogelijk de nog resterende onderdelen van hun bedevaart uit te voeren. Er werd veel en vurig gebeden voor de vrede en een behouden thuiskomst. Ondertussen was er druk overleg over de terugreis. Per trein was onmogelijk. De Franse spoorlijnen werden vrijgehouden voor het militair vervoer. Na het verstrijken van de datum van de geplande terugreis (5 augustus) werd er gedacht om in Bordeaux een boot te charteren om over zee te reizen. Een mogelijke keuze voor deze alternatieve vervoersmogelijkheid was op 6 augustus al in Roosendaal bekend. Nadat de benodigde Franse reisdocumenten gereed waren, stapten de bedevaartgangers op 8 augustus toch in de twee treinen. Na uren wachten werd het vertrek evenwel afgebroken en moest iedereen terug naar zijn of haar hotel en de zieken naar het Asile de Nôtre Dame. Op maandagmiddag 10 augustus vertrok het gezelschap eindelijk. De reizigers werden er op gewezen dat men zou reizen door landen die in oorlog waren en dat men bij een stop zachtjes moest praten, niet uitstappen en niet luidruchtig of vrolijk mocht zijn op straffe van uit de trein gezet te worden. De internationale spoorlijnen werden gemeden. 'Men sloop langs de kust.' In de nacht van woensdag op donderdag werd de Frans-Belgische grens bereikt. 'De trein kroop .... richting Brabant.' Rijtuigen werden gevorderd, waardoor de passagiers steeds minder ruimte kregen. In Essen werd een Belgische locomotief afgekoppeld en kwam er uit Roosendaal een Nederlandse om de rijtuigen te trekken. Doodmoe, zonder geld en uitgehongerd kwamen de eerste bedevaartgangers na een reis

van 62 uur op 13 augustus om half vijf 's morgens op het spoorwegstation van Roosendaal aan. Drie uur later arriveerde de tweede trein. Uiteraard werd aan deze dramatische reis ook aandacht besteed in *De Grondwet* van die dag. In het krantenartikel was ook een verslag uit de Rotterdamse krant *De Maasbode* opgenomen van twee priesters die de bedevaart hadden begeleid, maar de terugreis op eigen gelegenheid hadden gemaakt, en in de loop van dinsdag in die stad waren aangekomen.

Bronnen: Bank en *de Grondwet* 13 augustus 1914.

De eerste vluchtelingen

Op maandagmorgen 3 augustus gingen de banken weer open. Vanaf acht uur werd het bankiershuis W. Laane bestormd door mensen die hun bankbiljetten wilden wisselen in kleinere coupures en muntgeld. Hoewel de bank terughoudend was met de uitgifte was er drie uur later niets meer te krijgen. Ook bij het postkantoor was het erg druk. Men stond tot ver buiten de deur. Het Marktpllein lag er verlaten bij. Normaal was er de maandagmarkt, maar nu was er geen kraampje te bekennen. In de loop van de ochtend verschenen de eerste vluchtelingen, meest Duitsers die in België en Frankrijk woonden, en vooruitlopend op de dingen die zonder twijfel zouden gebeuren, de wijk genomen hadden om aan eventuele represailles van de plaatselijke bevolking te ontkomen. Zij hadden tot Essen met de trein kunnen reizen. Om van ze af te zijn stuurde de stationschef ze naar Roosendaal, waar volgens de man een trein op hen zou staan te wachten. Te voet of met gehuurde karretjes, boerenwagens, platte wagens, hoge karren, honden- en ezelswagens kwamen zij in Roosendaal aan. Na afgeladen te zijn keerden de transporteurs terug om een nieuwe lading op te halen. Zij verdienden goed aan deze ellende. Er vertrokken die dag echter geen treinen uit Roosendaal. Dus moesten de vluchtelingen op zoek naar onderdak. De schoonvader van Jacques van der Veken, Cornelis Johannes Tierolff, bood onderdak aan negen dames uit het Noorse Christiana (sinds 1925 Oslo), die naar een congres van Esperanto in Parijs waren gereisd, maar bij hun aankomst op deze maandagmorgen direct rechtsonkeer moesten maken.

De grote stroom vooral Duitse vluchtelingen hield aan. Velen reisden direct verder, anderen met geld ('wij hebben wel voor 4 weken geld') vonden in Roosendaal een gerieflijk onderdak. De armen moesten het doen met afdaken en hoeken. 's Avonds stortregende het. 'Arme mensen, arme soldaten te velde' schreef Jacques. Betrof dat 'mensen' de Duitse vluchtelingen? Had hij wel medelijden met deze slachtoffers van het wangedrag van hun landgenoten, die hij de volgende dagen als

Duitse vluchtelingen uit België in Roosendaal danken de Nederlanders voor hun gastvrijheid, 12 augustus 1914. (Fotocollectie Heemkundekring De Vrijheijt van Rosendale)

‘overmoedig en brutaal’, ‘Moffen’ en ‘de leelijke Pruis’ kwalificeerde? Velen van hen voelden zich in Roosendaal op hun gemak en op zondag zaten bij Hotel Neerlandia de dames te haken of te borduren, terwijl de heren ‘met hun meestal dikke buikjes’ de Europese toestanden bespraken. Ook de cafés en koffiehuzen zaten vol en overal was Duits te horen.

Dinsdag 4 augustus bracht wat rust. Het weer was prachtig, de treinenloop bijna normaal, de volgende dag ook met België, en veel vluchtelingen vertrokken. Omdat er intussen geen krant verschenen was bleef men verstoken van informatie. In de Molenstraat waren ongeveer 200 soldaten ingekwartierd.

‘De toestand wordt hachelijk’, schreef Van der Veken op 5 augustus. Hele karavans Duitsers kwamen via Nispen naar Roosendaal. Er reden maar enkele treinen, zodat heel het stationsplein vol mensen en koffers stond. Engeland was in oorlog met Duitsland. De Engelse gezant in België passeerde Roosendaal in een auto met vliegende vaart. Banken weigerden deposito’s uit te betalen. Wisselgeld was niet te krijgen. ‘Het wordt een Europeesche oorlog, nooit gekend, en de rampen daaruit vloeiende, niet te overzien’. Vanaf deze dag gold de staat van oorlog voor een aantal militair belangrijke gebieden.¹⁰

De volgende dagen was het in Roosendaal over het algemeen rustig. Aanvankelijk hield de stroom vluchtende Duitsers aan, maar deze nam geleidelijk af. Zij kwamen wel ‘de boel mee opeten’. Als zij het konden betalen, namen Duitsers hun intrek in hotels. De bereidwilligheid van

de Roosendaalse bevolking om anderen gratis logies te verschaffen was groot. Om niet aangezien te worden als behorend tot de agressor (Jacques van der Veken duidde die aan met 'moffen') droegen zij Belgische insignes en spraken ze in het openbaar hun blijdschap uit over de wijze waarop het Belgische leger en bevolking de aanvaller tegenstand bood. Er deden geruchten de ronde als zouden de Engelsen in aantocht zijn en Duitsland op het punt van capituleren staan. 'Slaat hem de helm maar over zijn ooren' schreef Jacques van der Veken en 'Moge het waar zijn!'. Niet alleen Duitsers, maar ook andere nationaliteiten keerden via Roosendaal naar hun vaderland terug. Pas in september vermeldde Jacques van der Veken die min of meer terloops. Engelsen kwamen voorbij, een Oostenrijker, die oorspronkelijk in Parijs woonde, verbleef enkele dagen bij zijn schoonvader.

In staat van oorlog en van beleg

Dinsdag 11 augustus heerste er onrust in Roosendaal. Al om acht uur liepen er mensen naar de Markt. Er was iets aangeplakt op het raadhuis. De staat van oorlog was afgekondigd voor de provincies Zeeland, Noord-Brabant, Limburg en Gelderland. Omdat eigenlijk niemand precies wist wat de staat van oorlog exact inhield - 'de eene vertelt dit,

Gemobiliseerde soldaten in hun dagverblijf en slaapzaal in het broederklooster Ste Marie te Roosendaal. Langs de muren de met stro gevulde britsen, maart 1915. (Fotocollectie gemeentearchief Roosendaal)

de andere dat' - was er weer voldoende stof om in de loop van de dag te bespreken. In het geval van een 'staat van oorlog' kan het militair gezag na overleg met het betreffende burgerlijk gezag besluiten nemen op het takengebied van de betreffende organisatie die het militair gezag nodig acht. Zo kon het, bij het veldleger was dat de divisiecommandant, bijvoorbeeld de dienst van politie en brandweer veranderen, algemene politieverordeningen wijzigen, de hulp door de bevolking in militaire werkzaamheden regelen of het bekendmaken van militaire maatregelen verbieden. Tegen de avond ging het gerucht rond dat het garnizoen uit Bergen op Zoom zou passeren. Omdat nogal wat Roosendalers tot dat garnizoen behoorden, stonden veel vrouwen op straat om hun man, zoon of beminde te zien passeren. Tegen half twaalf kwamen eerst enkele wielrijders, wat ruiters en een kleine voorhoede, een kwartier later gevolgd door de hoofdmacht, die naar schatting 5000 man groot was. In de ogen van Van der Veken was er niet veel orde onder de soldaten. Infanterie, artillerie, reservestukken, wagens met hooi, van alles trok midden in de nacht door Roosendaal. Een gedeelte van de militairen ging naar Rucphen en Sprundel, het andere deel naar Nispen en Borteldonk. Deze dag maakte Jacques melding van het feit dat mensen 's middags buiten Roosendaal hadden horen schieten. Ook in Breda zou dat gehoord zijn.

De volgende middag moest Jacques voor zaken naar Rucphen en Schijf. Langs de weg naar Rucphen stonden soldaten met bajonet op het geweer. In Rucphen werd de meisjesschool als slaappleaats gebruikt. De weide naast de school was als oorlogskamp ingericht. Daar werd op een paar aftandse keukenkachels gekookt en kregen de paarden hun dagelijkse verzorging. Overal lagen groepjes soldaten onder een helder blauwe hemel en een warm zonnetje te slapen, te zingen of te roken. In het dorp lagen soldaten tegen huizen, nog vermoeid van de nachtelijke mars. Na zijn zaken in Schijf gedaan te hebben kwam Jacques weer in Rucphen. Nu was er volop leven. Er stonden volle wagens met brood, zelfs met krenten. Bovendien was het 'tractementsdag'. Op verschillende plaatsen zaten sergeanten aan een tafeltje met zilvergeld, dat de soldaten kwamen ophalen. 'Het was er een gezellige boel.'

Daarna was het een aantal dagen rustig in Roosendaal. 'We weten totaal niets. Geen enkel bericht dringt door' en 'Alles is rustig'. Zondag 23 augustus schreef Jacques dat er iets gaande was. Om zes uur 's morgens stond er al een auto met officieren voor het raadhuis. De burgemeester en ambtenaren moesten onmiddellijk komen. Later op de dag zouden 600 huzaren op weg naar de grens passeren. Pas om half zes 's middags kwamen wagens, rijdende keukens en wat paarden voorbij. De hoofdmacht was via Rucphen naar de grens getrokken. Overdag waren wel veel Janpleziers (een open door paarden getrokken rijtuig, hoofdzakelijk bedoeld voor toeristische uitstapjes)¹¹ en andere voertuigen vanuit Bergen op Zoom naar Rucphen en de grens gegaan om de soldaten daar te bezoeken. Een aantal militairen had verlof gekregen en was naar Roosendaal gekomen. 'Het is waarachtig een gezellige drukte'.

Ook de volgende dagen was het een komen en gaan van soldaten. De berichten over de gebeurtenissen in België werden wel steeds onheilspellender. Koningin Elisabeth¹² zou al naar Engeland gevlucht zijn. In de nacht van 25 op 26 augustus zouden de Duitsers met behulp van een zeppelin bommen op Antwerpen afgeworpen hebben met 26 doden als resultaat.¹³ Mechelen zou plat geschoten zijn en de Belgen maakten zich met steun van Franse troepen op voor een gevecht op leven en dood. De inwoners van Roosendaal werd verzocht hun wapens en patronen in te leveren in het gebouw van Openbare Werken. Meerdere Roosendalers werden op verdenking van spionage voor de Duitsers verhoord en hun huizen doorzocht. Dat gaf weer opschudding. Op 26 en 28 augustus meldde Jacques van der Veken het overkomen van een 'vlieger' of vliegmaschine. Begin september zou er zelfs één een noodlanding op enkele meters van de grens gemaakt hebben wegens motorpech. Omstreeks acht uur 's avonds werd op 29 augustus voor grensgemeenten in Zeeland, Noord-Brabant en Limburg de staat van beleg afgekondigd. In West-Brabant waren dat Putte, Ossendrecht, Woensdrecht, Huijbergen, Bergen op Zoom, Wouw, Roosendaal en Nispen, Rucphen en Vorenseinde, Zundert en Rijsbergen.¹⁴ Het militair regime in de betreffende gemeenten werd versterkt. Overleg met het burgerlijk gezag over te nemen besluiten was nu niet meer nodig. Het bestuur van Roosendaal en natuurlijk ook alle andere gemeenten waarvoor de staat van beleg was afgekondigd, kwam in handen van luitenant-generaal der infanterie G.A. Buhlman.¹⁵ Die avond hoorde Jacques ook regelmatig het geluid van kanonnen.

Het verzoek om wapens en munitie in te leveren werd op 30 augustus omgezet in een bevel. Koninginnedag, 31 augustus, werd niet gevierd in Roosendaal. Langzaam maar zeker werd de verwoesting van Leuven bekend. Dat was voor Jacques van der Veken aanleiding om zijn afschuw over de heersende beschaving van de Duitsers onder leiding van hun keizer aan zijn dagboek toe te vertrouwen.

Vorbereidingen voor nog meer vluchtelingen

Voor het in het noorden van België oprukkende Duitse leger trachtte een steeds groter wordende massa vluchtelingen een veilig heenkomen te zoeken. Steeds meer Belgen weken uit naar het noorden, het nog vrije en neutrale Nederland. In de loop van 3 september zag Jacques van der Veken de eerste wagentjes uit België Roosendaal binnenrijden. Nu waren het Belgen, die have en goed verloren hadden of 'uit Antwerpen wegvluchten'. In Roosendaal deden verhalen de ronde dat Antwerpen beschoten werd, maar zekerheid daarover was er niet. Ook de volgende dagen meldde Jacques de komst van Belgen. Een echte exodus die zijn aandacht volledig opeiste was het echter nog niet, gelet op het feit dat hij ook nog andere zaken kon beschrijven. Zo was er vanaf 2 september bij de spoorwegen een nieuwe, zogenaamd 'verbeterde' dienstregeling van kracht. Men kon voortaan driemaal per dag naar

Om de verwachte toevloed van vluchtelingen in zo goed mogelijke banen te leiden was in Roosendaal een Comité voor Belgische Vluchtelingenhulp opgericht. Enige dames, verbonden aan dit comité, vangen vluchtelingen op het spoorwegstation op, oktober 1914. (Fotocollectie gemeentearchief Roosendaal)

Rotterdam tegenover 'in normale tijd' negentien keer. De trein reed nog vier keer per dag naar Essen in plaats van zestien keer. Bovendien reed de trein daar niet verder. Tussen Essen en Kapellen zou de rails opgebroken zijn. De Duitse opmars in de richting van Antwerpen kon elke dag resulteren in een aanval op die stad met een niet voor te stellen menselijk drama als gevolg. In Roosendaal werd dan ook van alles geregeld om gewonden te verplegen. Het nonnenklooster, de Katholieke Kring, het (St. Joseph) missiehuis van de Fathers van Mill Hill en de modelboerderij van Van Gilse aan de Havendijk werden daartoe in gereedheid gebracht. Veel dames hadden zich aangemeld als verpleegster en waren al enkele malen in de verbandleer geïnstrueerd. Ook Elisabeth Tierolff, de vrouw van Jacques van der Veken, volgde deze cursus. Op zaterdagavond 5 september liep Jacques een oude vriend tegen het lijf, die hij in geen tien jaar gezien had. De man was indertijd naar België vertrokken, daar getrouwd en in Duffel gaan wonen. Hij was in Roosendaal om zijn moeder en zuster in veiligheid te brengen. Daarna zou hij zijn vrouw en kinderen ophalen. Zelf wilde hij in Duffel achterblijven om op zijn huis met prachtige zaak te passen. Vergeefs. Duffel lag in de eerste linie van de forten van Antwerpen en huis en zaak zouden later platgeschoten worden. Mechelen, een stad van 60.000 inwoners, zou inmiddels al uitgestorven zijn.

Zondag 6 september zou het kermis zijn in Roosendaal. Er was echter niets te doen. Toch was er meer volk op de been dan gewoonlijk, mogelijk uit gewoonte. Het was die dag wel prachtig weer. Veel solda-

Een portret van de familie Van der Veken in 1906. Van links naar rechts staan de (jong-)volwassenen Jacques van der Veken, Bastiaan Giltay, Betsy van Deursen, Willem van Deursen, Toon Tierolff, Jos van Deursen en Elisabeth Giltay-van der Veken. Van links naar rechts zitten Anna Tierolff-van der Veken, Elisabeth van der Veken-Tierolff, Charlotte van Deursen-van der Veken en (de nog ongehuwde) Maria van der Veken. (Fotocollectie gemeentearchief Roosendaal)

ten bezochten hun familie. De volgende maandag was normaliter de drukste kermisdag, maar nu heerste de gewone maandagdrukte. Een grote groep huzaren, die even halt hield op de Markt, zorgde voor wat extra afleiding.

Enkele dagen later ging Jacques van der Veken met een paar vrienden via Wouw, Pindorp c.q. Wouwse Plantage, Huijbergen en Hoogerheide naar het Nederlandse Putte. Het verhaal ging dat in het Belgische Putte een massa huizen werd opgeblazen om het zicht vanuit de forten van Antwerpen te verbeteren. In alle dorpen waar zij langskwamen lagen soldaten en paardenvolk. In Putte was niets te merken van het laten springen van huizen. Met toestemming van de commandant mochten ze even de grens over. Enkel de marechausseekazerne zou met springstof vernietigd worden. De andere huizen konden eenvoudig omver getrokken worden.

Op vrijdag 11 september kwam de schoonzuster van Jacques van der Veken met haar kinderen vanuit Luik naar Roosendaal om bij haar ouders in te trekken. Er ontstond nu in huize Tierolff een wat vreemde situatie. Er woonde al een Duitser in, die met zijn Belgische vrouw gevlucht was voor de Belgen en nu kwamen er vluchtelingen bij die voor de Duitsers gevlucht waren.

Inkwartiering van militairen

73

Vanaf medio september werden de geruchten over een inkwartiering van een grote troepenmacht in Roosendaal steeds sterker. De herfst en winter kwamen er aan en dan was een verblijf van soldaten op het platteland minder comfortabel. Jacques van der Veken hoopte dat men vooral het oog zou laten vallen op grote gebouwen. Het alternatief was dat tot februari elk huisgezin met twee manschappen opgescheept zou zitten. Een week later liepen er officieren door Roosendaal op zoek naar onderdak voor paarden met ingang van 1 oktober. Er zouden huzaren ingekwartierd worden. Op donderdag 24 september trokken de batterijen van de artillerie die in Nispen, Rucphen en Sprundel gestationeerd geweest waren met volle muziek terug naar de kazerne in Bergen op Zoom. Het was ondoenlijk de paarden in de winter in die dorpen goed te stallen. Heel de trein met bijbehorende rommelwagens kwam voorbij, 'een drukte van belang'. De volgende dagen werden de voorbereidingen voor de inkwartiering een feit. De gehele Markt was voor de generale staf. Bij het echtpaar Tierolff-van der Veken, dat aan de overzijde van de Markt woonde, zou de generaal gehuisvest worden, 'een groote eer en voor ons een lolletje'. Vanwege zijn grote gezin werd bij Jacques van der Veken niemand ondergebracht. Zijn burens kregen elk twee huzaren in de kost. Al enkele dagen stopten er op de Markt in de loop van de ochtend acht, soms zelfs veertien auto's uit Breda, waarna het aangevoerde brood, vlees en haver overgeladen werd op wagens van de cavalerie. De oude kandijfabriek Java werd in gereedheid gebracht voor de huisvesting van militairen.

Op dinsdagmorgen 29 september stond iedereen die op de Markt woonde buiten vol spanning in afwachting tot 'de hooge mijnheer met zijn gevolg op plechtige wijze voor zijn kwartier zou halt houden'. Bij het echtpaar Tierolff-van der Veken was alles in touw. De kinderen stonden achter in de gang, spraken zachtjes met elkaar en gaven porren en duwen om elkaar aan het lachen te brengen, iets wat de ouders verboden hadden. De meid had een propere witte schort voor en een helder gewassen gezicht. Zij stond in de keuken te niksen, maar had wel de keukendeur op een kier om direct te kunnen zien hoe de nieuwe huisgenoot er uit zag en of hij 'nogal aanleg had om fooien te geven'. Anna Tierolff-van der Veken, haar mooiste blouse aan, de haren netjes, licht golvend gekapt, liep zenuwachtig door de gang heen en weer. Toon Tierolff stond deftig in het zwart en de knevel in de was op de uitkijk om de generaal bij aankomst zo beleefd mogelijk te verwelkomen. De familie had zich dus van de aankomst en begroeting (ten overstaan van de op de Markt verzamelde inwoners) veel voorgesteld. Maar zie, wat gebeurde er. Daar kwam een eenvoudig geklede, gelaarsde en gespoorde militair helemaal alleen de Markt afgelopen. Hij bekeek het huis van Tierolff even, wipte naar binnen en stond vijf minuten later zonder overjas op het balkon de straat te bekijken. De teleurstelling over de entree was algemeen. Een van de buurvrouwen van Jacques merkte

Van maart 1912 tot juni 1914 was Willem Hendrik Piepers (de generaal-majoor van de cavalerie die in september/oktober 1914 kort bij de familie Tierolff verbleef) kolonel-commandant van het 2e Regiment Huzaren. Op deze foto uit het midden van 1914 poseert hij in het ceremonieel of groot tenue. (Uit: Kooiman)

op: 'God is hem dà, motter daar zoo lang voor buiten staan. Ik mot gouw naar mijn eten gaan kijken'. Kantoor hield deze generaal Willem Hendrik Piepers in de Katholieke Kring, waar dag en nacht werd gewerkt.¹⁶ Telefoon en telegraaf waren rechtstreeks met het postkantoor verbonden. In de douaneloods bij het spoorwegstation waren wielrijders ingekwartierd. 's Avonds blies een huzaar op de Markt de taptoe. Verteld werd dat Antwerpen belegerd zou worden en dat als er geen buitengewone hulp zou komen opdagen het spoedig met België gedaan zou zijn. De volgende dag meldde Jacques dat het bombardement van Antwerpen begonnen was. Iedereen vluchtte België uit. 'Het zit bij ons vol vluchtelingen' noteerde hij. Dat waren aanvankelijk mensen met geld, die dus in hun eigen onderhoud konden voorzien, maar nu kwamen mensen die totaal niets bezaten en mogelijk wel nooit iets bezeten hadden. Duizenden zouden in de quarantaineloodsen in Essen verblijven. 'Men' (Van der Veken bedoelde vermoedelijk de Nederlandse grensbewaking) wilde hen niet doorlaten, omdat men er in Nederland 'geen weg' mee wist.

Legermanoeuvres

De situatie rondom Antwerpen ontwikkelde zich in een hoog tempo. Langs de grens stationeerde Nederland vanaf 2 oktober een reusachtig leger. De derde divisie die aanvankelijk bestemd was voor de verdediging van Noord-Brabant werd in West-Brabant geconcentreerd. De vierde (reserve) divisie werd ten oosten van de Mark in Midden- en Oost-Brabant gestationeerd. Generaal Piepers moest zijn gastvrouw tot zijn spijt melden, dat hij binnen enkele dagen weg zou gaan. Uiteindelijk vertrok hij op 5 oktober.

Achtervolgd door Duitse soldaten sloegen Belgische soldaten op de vlucht en kwamen de grens met Nederland over om hun vege lijf te redden. Volgens de een gebeurde dat in Maastricht, maar een ander noemde ook Rijsbergen. De Belgische soldaten die de grens overkwamen werden door de Nederlandse grenswacht ontwapend en geïnterneerd. Toen men dat ook wilde doen met Duitse militairen die de grens overkwamen, weigerden deze hun wapens af te geven. Volgens de verhalen die hierover de ronde deden zouden bij daarop volgende schietpartijen aan beide zijden doden en gewonden gevallen zijn. 'Het is een rare en onrustige toestand', stelde Jacques. De hele dag was het

75

Een regelmatig terugkerend beeld in Roosendaal tijdens de Eerste Wereldoorlog. Voorafgegaan door een muziekkorps marcheren soldaten door de straten (hier de Molenstraat), 1917. (Fotocollectie gemeentearchief Roosendaal)

een gaan en komen van auto's, stoomfietsen, paarden en wagens en zo meer. Voor een rentenier was het wellicht een aardige afleiding, maar voor de meesten en vooral de zakenlui (waartoe Jacques van der Veken ook behoorde) was het een zeer onvoordelige situatie. Omstreeks elf uur 's avonds moesten ongeveer 60 wielrijders ingekwartierd worden, die 's morgens om vier uur uit Eindhoven vertrokken waren. Met een biljetje 'nachtverblijf met voeding' gingen deze soldaten naar de hen aangewezen adressen. Over het algemeen ging dat ondanks het late uur vrij goed, maar het waren uiteraard de uitzonderingen die Jacques van der Veken weergaf in zijn dagboek. De oude Jantje Vermeulen, een in de Achterstraat wonende winkelier in sterke drank¹⁷, en zijn bejaarde nicht sliepen al op dat tijdstip en waren niet wakker te krijgen ondanks dat de sergeant en twee soldaten aan de deur rammelden en op de ruiten bondden. Daarbij werden zij gade geslagen door zo'n veertig mannen en vrouwen, de meesten in een soort nachtgewaad, die hielpen door te roepen en te schreeuwen. Ook met een bajonet en daarna met de kolf van een geweer op het bovenraam kloppen hielp niet. Al met al was het een herrie van belang en gelach en getob aan de deur, maar de oudjes werden niet wakker. Op de afloop wachtte Jacques van der Veken niet. Ook op andere adressen ging het niet altijd vlot, zoals bij een juffrouw alleen. Haar man was in dienst, het dagmeisje naar huis, geen kinderen, dus verder niemand in huis. Twee soldaten daar onderbrengen ging niet: te gevaarlijk. Op het inkwartieringsbriefje werd de naam doorgehaald en vervangen door die van de buurman. Die kwam mopperend in zijn fijn batisten nachthemd aan de deur, zag de wijziging op het biljet en ging er niet mee akkoord: 'Ge komt er niet in'. Er werden wat scherpe vragen en antwoorden gewisseld en toen de sergeant ten overstaan van de groeiende groep toehoorders opmerkte dat 'meneer geen flinke Nederlander was' liet de man onder protest de twee soldaten binnen. Ook de volgende dag (3 oktober) was het druk door troepenverplaatsingen. 's Middags kwam het 3^e regiment infanterie 'met volle muziek en ontplooid vaandel' uit de Molenstraat de Markt opgemarcheerd om naar Bergen op Zoom te gaan. De mannen zagen er uitstekend uit. De colonne werd gesloten door zieken- en andere wagens. Een uur later trok onder vrolijke tonen het 2^e regiment infanterie naar Breda. 's Avonds stond de Markt vol fourageauto's. Toeteren, blazen, schreeuwen, en met veel herrie en lawaai ging men verder. Daarna kwam een hele stoet Rode-Kruiswagens, die op het smalste punt van de Markt moesten keren. Dat was moeilijk voor de wagens met vier paarden, ook al omdat de dieren erg opgewonden waren. Vervolgens trok een schier eindeloze rij kanonnen vanaf het station in de richting van Bergen op Zoom. Deze waren per trein aangevoerd. De hele dag hadden er geen personentreinen tussen Roosendaal en Venlo gereden. Heel de nacht kwamen troepen aan. Alleen al in de morgen van zaterdag 4 oktober zouden zeventien treinen met militairen aangekomen zijn. Twee regimenten soldaten werden in Roosendaal ingekwartierd.

Belgische vluchtelingen

In deze militaire hectiek kwamen ook de eerste Belgische vluchtelingen in Roosendaal op de Markt aan. Veel inwoners boden hen onderdak. Nadat de forten in de verdedigingsring rond Antwerpen gevallen waren, iets wat al op 4 oktober verteld werd, concentreerden de Duitsers zich op die stad zelf. Duizenden inwoners verlieten uit lijfsbehoud en in paniek hun stad.¹⁸ De volgende dagen bleef Jacques van der Veken de komst van duizenden en duizenden vluchtelingen met treinen, karren en te voet melden. De constante toestroom van soldaten bracht hem tot de notitie 'ons plaatske lijkt een garnizoenstad'. Voor zover niet in gebruik bij het leger raakten alle grotere gebouwen vol met vluchtelingen. Ook Jacques van der Veken verleende onderdak aan 'een deftige dame met haar dienstmeid'. Op 8 oktober was de toestand in Roosendaal onbeschrijfelijk. Duizenden en duizenden vluchtelingen vulden de straten. Iedereen had vluchtelingen in huis en nog bedelden honderden om een plaatsje, al was het maar een zitplaats om wat te rusten. Inmiddels was de vorige avond de definitieve aanval op Antwerpen begonnen. Het kanongebulder was overdag goed te horen en toen het 's avonds donker was, was een rode gloed te zien die deed denken aan een reusachtige smeltkroes met gloeiend ijzererts. Antwerpen stond in brand.

77

Ook landelijke tijdschriften besteedden aandacht aan de stroom Belgische vluchtelingen die naar Nederland en in het bijzonder Roosendaal kwamen. Boven een afbeelding uit de *Katholieke Illustratie* en onder uit *Het Leven*, 1914. (Fotocollectie gemeente-archief Roosendaal)

Leo Gestel

78

Toen de enorme stroom Belgische vluchtelingen naar Nederland op gang kwam trok de in Amsterdam woonachtige kunstenaar Leo Gestel (geboren als Leendert, Woerden 1881-Hilversum 1941) naar de Nederlands-Belgische grens om tekeningen te maken van hetgeen hij daar zag gebeuren. Hij maakte meer dan honderd realistische en expressieve tekeningen in potlood, krijt en houtskool, waarbij zijn kleurgebruik als donker en aards gekenschetst kan worden. De tekeningen verkocht hij ten bate van de vluchtelingen.

'Belgische Vluchtelingen rustend Leo Gestel oorlog 1914'. (Collectie Stichting De Ghulden Roos)

'Brooduitdeeling aan vluchtelingen Roosendaal '14'. (Collectie Stichting De Ghulden Roos)

'Belgische vluchtelingen Roosendaal, Leo Gestel '14'. (Collectie Stedelijk Museum Alkmaar)

Vrijdag 9 oktober was de toestand verschrikkelijk. De stroom vluchtelingen bleef toenemen. Allerlei transportmiddelen werden gebruikt. Jacques van der Veken zag een trein aankomen met 64 wagons propvol vluchtelingen. In Roosendaal zouden op dat moment al meer dan 12.000 vluchtelingen verblijven. Later werd gezegd dat er inmiddels meer vluchtelingen dan inwoners (ruim 18.000) waren. Alles, ook kerken, waren vol. In de St. Janskerk werd de H. Mis gelezen aan een zijaltaar, terwijl rond het altaar mensen lagen te slapen. In de loop van de ochtend schudden de ramen. Eén van de Antwerpse forten werd opgeblazen. In de middag kwam de grootste legerstoet voorbij die Jacques ooit gezien had. Mitrailleuses met hondenbespanning en karren met dekens en ransels. Alles ging naar Hoogerheide en Putte.

De dame en dienstbode woonden bij Jacques van der Veken in vol pension. Op 10 oktober kwamen daar nog een man en vrouw bij, die in de jongensslaapkamer werden ondergebracht. Zij hadden enkel verblijf en ontbijt. Een dag later werd nog een sergeant-majoor van de genie ingekwartierd. Alles werd gedaan om de mensen te helpen. Uit Den Haag en Amsterdam kwamen wagens met brood. Treinen met geïnterneerde Belgische soldaten passeerden het station. De soldaten zagen er erbarmelijk uit.

De val van Antwerpen was op 10 oktober een feit en daarop keerde de rust bij wijze van spreken min of meer terug.¹⁹ Al de volgende dag riepen de Duitsers de gevluchte inwoners op terug te keren, maar niemand was dat van plan. De schrik voor 'de Barbaren' zat er goed in. Men ging liever in Nederland dood van de honger dan in België als honden behandeld te worden. Het eerdere Duitse gedrag in België voorspelde namelijk in de ogen van de vluchtelingen weinig goeds. Enkele dagen later werden er publicaties opgehangen, waarin de Duitse regering de Antwerpenaren beval binnen vijf tot twaalf dagen terug te keren, daar anders hun bezittingen met geweld opengebroken zouden worden. Tegen het einde van de week meldde Jacques van der Veken dat de eerste Belgen zich opmaakten om terug te keren. Op die donderdag (15 oktober) had prins Hendrik 'met den stillen trom, als een dief in de nacht' Roosendaal bezocht. In het pensionaat was hij langs Belgische gewonde soldaten gegaan en ook het Missiehuis en een loods bij het station waar vluchtelingen ondergebracht waren, had hij bezocht. Ook merkte Jacques op dat men op den duur onverschillig werd over de vele onheilsberichten. De in de Java ondergebrachte soldaten hadden het complex inmiddels verlaten, zodat ook daar vluchtelingen in gehuisvest konden worden. Het werd wat minder druk op straat met voertuigen, omdat sommige vluchtelingen teruggingen. Het verhaal ging dat de Duitsers het liefst zouden hebben dat enkel de gegoede burgers als slachters, kruideniers, apothekers en zo meer zouden terugkeren. Het havenvolk, 'het gespuis dat elke havenstad oplevert', zagen ze liever voorlopig nog in Nederland. 'Dank je, Duts', noteerde Van der Veken. Geschat werd dat er inmiddels 40.000 tot 50.000 vluchtelingen in Roosendaal zouden verblijven. Met geen mogelijkheid was evenwel te

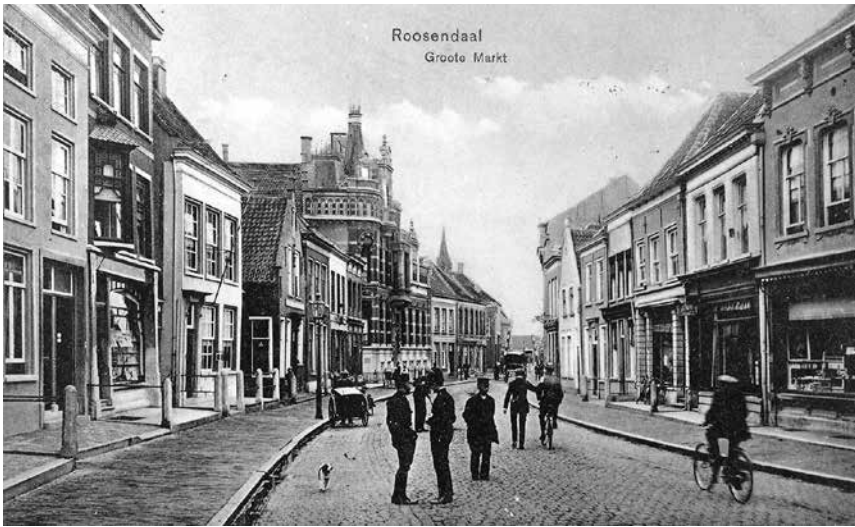
Belgische vluchtelingen voor het gebouw van de Java, waarin een opvangcentrum werd ingericht, 1914. (Fotocollectie gemeentearchief Roosendaal)

achterhalen in hoeverre deze aantallen correct waren. Overal waren kleine 'toneeltjes' te zien van de welwillendheid van de Roosendaalse bevolking. Een moeder kreeg in een boekwinkel warm water voor de fles voor haar baby. De inwoners van Roosendaal bezaten een medelijdend hart en hadden de deugd van gastvrijheid zeer hoog staan. Op zaterdag 17 oktober vertrok de eerste trein met terugkerende vluchtelingen vanuit Roosendaal naar Antwerpen. De Duitser die met zijn vrouw vanaf het begin van de oorlog bij schoonvader Tierolff verbleven had, zou de volgende dag per rijtuig terug naar huis gaan. Inmiddels hing overal in Roosendaal een publicatie van de commandant van de derde divisie van het Nederlandse leger, waarin de vluchtelingen werd opgeroepen terug te keren naar de stad Antwerpen en de voorsteden en dat hun veiligheid door de Duitse militaire autoriteiten werd gewaarborgd. Bakkers, beenhouwers, kruideniers en andere neringdoenden en ambachten met betrekking tot de voedselvoorziening en hun personeel, apothekers, letterzetteren en glazenmakers werden dringend verzocht direct terug te keren. De volgende dag hield Louis Franck, de voorzitter van een Belgische intercommunale commissie, in de loop van de ochtend op het bordes van het raadhuis een toespraak. Op de Markt zag het zwart van de mensen. Rijtuigen en auto's mochten niet passeren. Naast de man stonden een dame 'rijk, in bont gekleed' (zijn vrouw), burgemeester August Coenen, de plaatselijke commandant van Roosendaal, een kolonel, de burgemeester van Dordrecht en de commandant

van de derde divisie. De toespraak was volgens Jacques 'zoo schoon in woorden, met zoo'n diep gevoel, met zoo'n schoon voordracht geuit' dat bij menigeen de tranen in de ogen kwamen. Iedereen was onder de indruk. Franck smeekte de Belgen terug te keren. Na afloop was er een daverend applaus, waarna de menigte zich verspreidde. Het bleef de hele dag onrustig op de straten, mede als gevolg van het mooie weer. 's Avonds was het weer taptoe op de Markt. Om negen uur bliezen hoornblazers de gewone taptoe zoals in kazernes gebruikelijk was, waarna het Wilhelmus volgde door een militair muziekkorps. Daarna werd een stoet geformeerd en marcheerde men onder vrolijke tonen naar de Kade en Achter- of Molenstraat. Bij de spoorwegovergang, door Jacques steevast aangeduid met 'de schuiven', sloeg men af naar de Markt, waar als afsluiting opnieuw de taptoe en het Wilhelmus geblazen werden. De terugkeer van vluchtelingen naar Antwerpen kwam op 19 oktober goed op gang. De aanvankelijke vrees voor de Duitsers werd minder. Vanaf acht uur 's morgens tot drie uur 's middags vertrok elk uur een trein, die propvol zat. Door die terugkeer werd het wat rustiger in Roosendaal. Wel zaten de logementen nog zo vol dat de familie Van der Veken op 20 oktober iemand te logeren kreeg. Een paar dagen later meldden zich drie heren: een Belg, een Duitser en een Rus, voor onderdak voor een nacht. Jacques van der Veken vermoedde dat het zoons of vertegenwoordigers van grote handelshuizen waren. Ook de volgende dagen kwamen er personen die onderdak zochten. Omdat voor veel kleine zelfstandigen de zaken zo goed als stil stonden trachtten men op een andere manier enig inkomen te verwerven. Logés in huis nemen was zo'n mogelijkheid. Voor slapen en een goed ontbijt werd 1,75 tot 2 gulden per persoon gerekend. Veel Roosendalers gingen 's avonds naar het station om mensen die er fatsoenlijk uitzagen mee naar huis te nemen. De familie Van der Veken ging niet op zoek. Zij hadden een afspraak met hotel De Zwaan. Als daar geen plaats meer was voor gasten dan konden deze bij Van der Veken terecht. Zo wist Jacques bij voorbaat dat zijn gasten 'tot de goede stand behoorden'. Zelfs families waarvan de vrouw des huizes met 'Mevrouw' werd aangesproken namen logés in huis. Sommigen hadden er zelfs kamers voor ingericht. Over het algemeen kwamen de gasten niet vroeg binnen en waren zij voor acht uur 's morgens de deur al weer uit.

Logies en ontbijt of vol pension

Einde oktober kreeg de familie Van der Veken een regent van een Belgisch weeshuis als gast. In het dagelijks leven was hij vernisfabrikant te Hoboken. Uit zijn weeshuis zaten 74 kinderen, waarvan de jongste pas drie was, ergens ver in Nederland en hij zocht voor hen een verblijf dichterbij België. Op 4 november kwamen deze kinderen in Roosendaal aan en werden ze tijdelijk bij de zusters in het pensionaat ondergebracht. De volgende dag gingen de kinderen met een aantal zusters naar 'Seppe, in een inrichting waar in de zomer behoeftige Hollandsche

Het westelijk deel van de Roosendaalse Markt met rechts (met de witte bovengevel) winkel en woonhuis van Jacques van der Veken en links (met de erker) winkel en woonhuis van Toon Tierolff, 1915. (Fotocollectie gemeentearchief Roosendaal)

kinderen hun vakantie doorbrengen': het toenmalige Zonneheuvel, daarna Rusthuis De Wildert, thans onderdeel van Landgoed 'De Wildert'.²⁰ Ongeveer tegelijkertijd verbleef er een 'mulder' uit Boom, die onderdak zocht voor zijn dertien paarden en enkele wagens. Zodra de dieren wat opgeknapt waren, wilde hij ze verkopen en daarna naar Engeland gaan, waar zijn vrouw en kinderen al waren. Begin november kwam de familie Van der Veken met een bejaarde man met zuster en meid, heel eenvoudige mensen, goede brave katholieke Belgen, overeen hen in volledig pensioen te nemen. Omdat voor de mulder nu geen plaats meer was, moest deze vertrekken. De bejaarde man bleek de burgemeester van Rumst te zijn.

Op 9 november lag het treinverkeer naar Antwerpen stil. De Belgische machinisten waren in staking gegaan, omdat de Duitsers hen niet meer betaalden. Naar de reden werd gegist. Wilde men Duitse machinisten op de locomotieven zetten? Of waren er inmiddels voldoende Antwerpenaren teruggekeerd en wilde men België van Nederland afsluiten? Een vriend die de vorige dag nog naar Essen wilde, was bij de grens tegengehouden. Zeventig gewonde soldaten die in Roosendaal verpleegd werden, werden naar Rotterdam gebracht. De zwaargewonden met Rode Kruiswagens, de rest met de trein. Naar de reden voor deze verplaatsing kon men in Roosendaal alleen maar raden.

De volgende dag werd de reden van de treinstaking duidelijk. De stad Antwerpen en het Duitse bestuur waren overeengekomen dat de Belgische machinisten geen Duitse soldaten hoefden te vervoeren.

Toen zij daartoe toch gedwongen werden, legden zij het werk neer. Nadat de Duitsers toegegeven hadden, kwam het treinverkeer weer mondjesmaat op gang.

Inmiddels waren veel vluchtelingen terug naar België. In Nederland bleven enkel die Belgen die voldoende financiële middelen hadden om in Nederland rustig de toekomst en de bevrijding van hun vaderland af te wachten en zij die alles verloren hadden en de Nederlandse hulp nodig hadden. Toch kwam er juist van hun kant kritiek op de hulpverlening. Hier en daar werd een paar centen te veel voor een kop koffie of glas melk gevraagd, enkele hotelhouders maakten misbruik van de omstandigheden door meer te rekenen. Daar stond tegenover dat veel hulpverleners teleurgesteld werden door de grote onverschilligheid van sommige vluchtelingen, die deze voorvallen als winstbejag zagen. Met die houding was Jacques van der Veken niet blij. Wat de Belgen aangeboden en geschonken was door de vele particulieren, werd niet vergoed. De Nederlanders toonden hun bekende gastvrijheid. Het was aan de Belgen om te zijner tijd te laten zien hoe een volk zich dankbaar toonde. 'Wij Nederlanders verlangen geen dankzeggingen, geuit in gebogen houding, maar wij wenschen ook geen [...] ondankbaarheid'. In de Katholieke Kring was op 11 november een concert ofwel 'een uitvoering van dankbaarheid' van drie gewonde Belgische soldaten, allen oud-leerlingen van het conservatorium te Anwerpen. Het was een deftige avond met veel officieren en drie 'hooge oomes' voorin in de zaal, die toekeken wie de bezoekers waren. Er werden prachtige buigingen gemaakt en handjes gegeven. Alles weer zeer deftig en daardoor wat stijf. Wat er gespeeld werd, was nogal strenge muziek. Voor echte liefhebbers en kenners een genotvolle avond.

Enkele dagen later ging de burgemeester van Rumst met zuster en meid huiswaarts. Om de vroege trein te halen, die van zeven uur, stonden zij al om vijf uur op. Toen de wagen van Van der Veken om kwart over zes volgeladen was met de bezittingen ging het richting station. De burgemeester had zeer goed betaald voor het verblijf. Dochterlief kreeg bovendien 2,50 gulden voor haar spaarpot en de meid één gulden. Op het station was de drukte kolossaal. Alles vol volk, overal koffers, pakken, valiezen, geroep en geschreeuw. Buiten woedde een najaarsstorm en kletterde de regen tegen de ruiten. In de volgende nacht viel de eerste sneeuw.

16 november ging rustig voorbij. Van der Veken merkte niet veel meer van de aanwezige vluchtelingen, hoewel dat er nog zo'n 5000 in Roosendaal moesten zijn. De trein naar Antwerpen die 's middags vertrok kwam tegen de avond weer terug met dezelfde passagiers. In Essen had men vergeefs gewacht op een Belgische locomotief. De volgende dag kwam omstreeks het middaguur een jongeman vragen om een kamer met pension. Men was het snel eens. De gevraagde prijs werd direct geaccepteerd. Het was een zeer lange, bedeesde jongeman met grote handen. Hij kwam met een auto, had mooie koffers en toiletartikelen. Het was duidelijk een Hollander. Om zijn pet had hij

een gele band, waarop een Nederlands wapen stond. Een gewone chauffeur was hij niet. Drie Duitse kooplieden, ook te gast, waren het tegenovergestelde. Grof, zwaar, grote jassen en flinke reisdekens. Elisabeth van der Veken-Tierolff had moeite met de mannen. Ze waren te massief voor haar kleine meubeltjes. Op hun kamer zetten zij hun vuile laarzen met grove spijkers eronder tegen het witte ledikant om ze uit te doen, zodat de familie de laarzen kon schoonmaken.

Na een paar dagen was men achter de identiteit van de jongeman. Hij was in dienst van een heer uit Den Haag. Diens auto was bij de mobilisatie gevorderd en omdat deze geen afstand wilde doen van zijn auto had de jongeman aangeboden als chauffeur op te treden. Hij was nu toegevoegd bij de districtscommissaris voor huisvesting van de vluchtelingen jonkheer Mr. Charles Ruijs de Beerenbrouck. De jongeman onderhield de auto.

Die dag (18 november) werd een reserveofficier beëdigd. Om tien uur 's morgens was de gehele Markt afgezet. Men mocht enkel via de trottoirs passeren. Onder begeleiding van muziek kwam het ene na het andere bataljon de Markt opgemarcheerd. Tot slot kwam het vaandel, de hoofdofficieren en als laatste de kolonel. Na de feitelijke beëdiging van de jeugdige luitenant hield de kolonel een kernachtige toespraak, waarna het regiment voorafgegaan door het muziekkorps langs de nieuwe officier defileerde.

Op zaterdag 21 november om half elf 's avonds meldden zich twee dames met vier kinderen, waaronder een tweeling van één jaar, en een meid bij de familie Van der Veken. Ze waren 's morgens om zeven uur in een voertuig vanuit Brussel naar Antwerpen vertrokken en van daar per trein naar Roosendaal, waar ze om negen uur 's avonds aangekomen waren. Hotel De Zwaan had hen doorgestuurd. Ze waren uitgeput en totaal van streek. Een half uur na binnenkomst sliepen ze al.

Het was inmiddels bitter koud, alle ramen waren dik bevroren. De Belgische gasten waren de volgende dag al vroeg op. De meid rende heen en weer om flessen met melk warm te maken. In de mooie kamer, waar de familie Van der Veken zo zuinig op was, hingen natte luisers rond de kachel te drogen. Die dag kwam de vader om hen de volgende dag mee naar Den Haag te nemen.

Op 24 november nam een vertegenwoordiger van *De Nieuwe Rotterdammer* bij de familie zijn intrek, die soms een paar nachten bleef en dan weer korte tijd weg was. *De Nieuwe Rotterdammer* was de enige Nederlandse krant die de Duitsers in België toelieten. *De Telegraaf* en *De Groene Amsterdammer* waren verboden. Reizigers die met de trein naar België gingen, werden op het bezit ervan gecontroleerd.²⁰ Elke morgen kwam een pak van 5000 tot 6000 kranten met de trein in Roosendaal aan, die direct in een Belgische auto geladen en naar Brussel gebracht werden. Via publicaties maakte burgemeester Coenen bekend dat de inwoners van Roosendaal en omstreken de komende dagen zich niet ongerust hoefde te maken bij het horen van kanongebulder. In polders achter Bergen op Zoom zou de artillerie oefenen.

De reeds gememoreerde rust was er nog steeds rond 25 november. Vluchtelingen waren er niet veel te zien (vanwege het winterse weer?). Het was weer de gewone bedrijvigheid. Wel waren er nogal wat soldaten ingekwartierd, maar die hielden zich opmerkelijk bedaard. Er was infanterie, genie, huzaren, wielrijders, een afdeling met zestig vrachtauto's, dokters en studenten in de geneeskunde. Een dag later werd verteld dat er nog eens 2000 soldaten bij zouden komen. Vanwege de heersende kou was het niet langer mogelijk dat de manschappen bij boeren op het platteland verbleven.

Op zaterdagavond 28 november ging Jacques van der Veken naar Rotterdam. Hem was in de loop van die dag gevraagd voor in de suikerfabriek Java te huisvesten Belgische vluchtelingen 1000 stromatrasen en kussens te leveren, een haastklus dus. Omdat hij pas tegen zeven uur 's avonds met de trein meekon had Jacques per telegram afspraken gemaakt waar hij de leverancier zou treffen. De Belgische koerier van De *Nieuwe Rotterdammer*, die inmiddels ook bij hem in de kost was, moest die avond naar Den Haag en bood hem een lift aan. Over Kruisland en Gastel ging het richting Moerdijk. Op de pont moest Jacques aan de Friese stadhouder Jan Willem Friso denken, die in 1711 met diens koets in het Hollands Diep gevallen en verdronken was. Na nog wat oponthoud (motorpech en een open brug) trof Jacques zijn afspraak. De zaken waren snel geregeld en Jacques kon per trein huiswaarts. De volgende dag werd hem de levering toegewezen, 'dus een goede dag'.

Soldaten eruit, vee erin

Begin december waren de extra soldaten nog niet gearriveerd. Wel had de burgemeester in de krant een oproep geplaatst voor inwoners die meer dan twee soldaten konden herbergen. Ze zaten nog bij boeren, maar die konden hun schuren niet langer missen. De soldaten moesten daar uit, zodat het vee in de winterstalling kon. Het aantal aanwezige vluchtelingen te Roosendaal werd inmiddels op circa 4000 geschat. De inkwartiering van de sergeant bij Van der Veken werd veranderd. Voor 20 cent per dag had hij nog enkel recht op een slaapplek en vuur en licht. Als de man het slim aanpakte en rond koffie- en theetijd thuis kwam, werd hem een kopje aangeboden, iets wat hij uiteraard niet zou afwijzen: 'een goed militair slaat niets af als vliegen'. Het was hem gegund, maar het rijk betaalde de logiegever te weinig voor wat de gast kreeg. Her en der stonden in Roosendaal veldkeukens, waar de soldaten hun middagmaal konden ophalen.

Op 7 december moest Jacques van der Veken de matrassen en kussens op de Java afleveren. Vanwege het slechte weer was enige haast geboden om alles droog binnen te krijgen. Hij vroeg dan ook enkele jonge Belgen hem tegen betaling te helpen, maar die stonden liever in de regen een sigaret te roken dan een paar centen te verdienen. Ze stonden zelfs in de weg. Ten slotte staken een oude man en een paar

kleine jongens een helpende hand toe. De Java bood onderdak aan ongeveer 1700 vluchtelingen en dat aantal nam nog elke dag toe. Er werd van alles in het complex gedaan om het de vluchtelingen zo veel als mogelijk naar de zin te maken. Grote wagens met kleding werden gelost en er werd elektrisch licht aangelegd, maar nog waren velen niet tevreden. Om de rust te handhaven waren ondertussen maatregelen genomen om degenen die zich niet goed gedroegen buiten te zetten en de toegang te weigeren.

De sergeant, die vanaf 10 oktober bij de familie in huis was, zou maandag 13 december samen met de rest van zijn legeronderdeel vertrekken. Enkele dagen tevoren liepen er al kwartiermeesters de straten af op zoek naar huisvesting voor de volgende groep soldaten. In plaats van de veronderstelde 2000 onder te brengen manschappen werd er gesproken over wel 3500 tot 4000 die op maandag onderdak moesten hebben. Veel inwoners waren ongerust. Hoeveel soldaten zou men krijgen? Het liefst had men een officier, waarvoor de vergoeding één gulden was. Op vrijdag kreeg Jacques van der Veken de vraag hoeveel soldaten hij onderdak kon bieden: één onderofficier of vier manschappen. Hij antwoordde een groot gezin te hebben, dus het liefst een militair met gouden strepen. Vier grote mensen rond de kachel, Jacques moest er niet aan denken. Een paar dagen later kreeg de familie Van der Veken te horen dat ze een onderofficier van de infanterie ingekwartierd zouden krijgen. Omdat zij ook de voeding voor hem moesten verzorgen zouden zij daarvoor een vergoeding van 80 cent per dag krijgen.

De slaapzaal voor Belgische vluchtelingen op de zolder van de Java met de door Jacques van der Veken geleverde matrassen, 1915. (Fotocollectie gemeentearchief Roosendaal)

Die maandag begonnen de kwartiermakers al vroeg met op de huizen met krijt aan te geven wat in het pand ingekwartierd zou worden. Bij Jacques van der Veken stond '1/3 s.m. 1', een afkorting voor 1e bataljon, 3e compagnie, sergeant majoor, 1 man. De buurman had '1/3, 2 OO', hetzelfde legeronderdeel, maar twee onderofficieren. Op veel huisjes stonden ook de namen van de ingekwartierde officieren. Vergezeld van drie muziekkorpsen kwamen omstreeks het middaguur de in te kwartieren manschappen aan. Als een eindeloze slang slingerden de soldaten vanaf de Wouwsebaan over de Markt (waar het juist marktdag was) de Molenstraat in. De buitenlui die op de markt afgekomen waren genoten van het schouwspel. De familie Van der Veken kreeg een man op leeftijd, die met de inkwartiering van de soldaten belast was.²² 's Avonds gingen alle soldaten aan de wandel, dus het was druk in de straten. De gebruikelijke zondagtaptoe was spectaculair. Voorop twintig tambours en daarna twee muziekkorpsen. Voor hotel De Zwaan, waar de bevelhebber was ingekwartierd, werd na de rondgang nog een serenade gebracht. Ook de volgende dag was er veel drukte met de inkwartiering. In sommige huizen zaten te veel soldaten, in andere weer te weinig. Ook de fouragering zorgde voor veel drukte. Soms reden wel vijftig zwaar bevrachte auto's met een behoorlijke haast door de straten. De militaire administratie was zo veel als mogelijk ondergebracht in lokalen van het pensioonaat in de Kloosterstraat. Het militaire postbureau was in de buurt van de familie Van der Veken ingericht.²³

De koningin in Roosendaal

Woensdag 16 december deed het gerucht de ronde dat de volgende dag de koningin in Wouw, Bergen op Zoom en Rucphen de soldaten zou komen inspecteren. Misschien kwam ze ook wel naar Roosendaal. De officieren waren namelijk bezig al het nodige in orde te brengen. Op de grote zolders van het stationsgebouw zou een oefenterrein gemaakt worden, dat bij slecht weer te gebruiken was. Donderdag was iedereen vroeg in de weer. Het gerucht ging dat de koningin omstreeks half tien zou aankomen, maar niemand scheen te weten waar de koninklijke stoet naartoe zou rijden. Alles werd zo stil mogelijk gehouden. Bij de spoorwegovergang stond een peloton soldaten met het front naar de Stationsweg. Huzaren en marechaussee reden op en neer, officieren deden druk. Omdat vermoed werd dat de stoet hier zou passeren ging Jacques van der Veken er op de hoek staan bij de firma Ongenaert-Cokx. Dan moesten de toeschouwers weer naar achteren, dan weer naar voren. Zij ondergingen dat allemaal in alle rust. De ordehandhavers zorgden in hun zenuwachtigheid soms voor de nodige wanorde. Soldaten die eerst rechts van de H.G. Dirckxstraat stonden, moesten naar links, dus aan de kant van de Markt. Terwijl dit allemaal gebeurde, kwamen plotseling drie auto's van het station aangereden en voor iemand er erg in had, waren ze al de H.G. Dirckxstraat ingereeden en was de koningin, die met een hofdame in de tweede auto zat,

Koningin Wilhelmina (in het wit) bracht regelmatig inspectiebezoeken aan het leger in Noord-Brabant. Hier bekijkt zij het gebruik van een pontonbrug over de Vliet, juli 1915. (Fotocollectie gemeentearchief Roosendaal, Fotopersbureau Holland, Amsterdam)

gepasseerd. Men had wel gejuichd, maar het was gebeurd voor men er erg in had. Ging zij naar het Missiehuis, naar de Rode Kruisinstelling? Nee, men reed door, naar Bergen op Zoom werd gesuggereerd. Omdat de soldaten inmiddels naar de Markt optrokken werd weer gedacht dat de koningin via de Markt en Achterstraat naar Rucphen zou gaan. Jacques bleef bij de spoorwegovergang staan om nog iets te kunnen zien voor het geval de reis naar Bergen op Zoom zou gaan. Plotseling zei een oud Belgisch vrouwtje hem dat de koningin 'der eigen [zou] voorstellen, daar op die stenen berg', waarbij zij wees naar de laadberg van het station. Toen kwamen de auto's weer aanrijden en stopten voor de gesloten overweg. De koningin moest wachten voor haar eigen trein, die naar Bergen op Zoom reed. Vanuit de menigte, die snel aangroeide, werden luide hoera's geroepen. De koningin reageerde met vriendelijke buigingen en wuiven. Nadat de spoorbomen geopend waren, reden de auto's inderdaad naar de laadberg. Daar stapte de koningin en haar hofdame uit om gevolgd door enkele hoofdofficieren de berg te bestijgen, waar zij voor iedereen goed te zien was. Plots was er trompetgeschal te horen en vanaf de Markt kwamen huzaren, gekleed in marstenuue, in korte draf met getrokken sabel. Kranig te paard, het hoofd strak gericht naar de koningin, de officieren streng saluerend met de degen, vloog de ruitersstoet voorbij. De koningin boog voor elke officier. Onder begeleiding van militaire muziek kwam vervolgens met gezwinde pas

en ontplooid vaandel het gehele regiment en alles wat in de omtrek gelegerd was voorbij. Daarna volgden mitrailleurs en een eindeloze rij veldartillerie, veldkeuken, Rode Kruiswagens en zo meer. Het gehele spektakel duurde ongeveer een uur. Het was een mooi schouwspel. De koningin onderhield zich ondertussen met de officieren. Op zeker moment was ook de regeringscommissaris voor de huisvesting van Belgische vluchtelingen jonkheer Mr. Charles Ruijs de Beerenbrouck aanwezig, met wie de koningin eveneens enige tijd sprak. Daarna kwamen de auto's voorrijden en onder luid gejuich en gejubel vertrok de stoet in de richting van Wouw. Rond half drie passeerden de auto's de Markt om naar Rucphen te gaan. Rond zeven uur was de koningin weer terug in Roosendaal, waar ze enkele instellingen en militaire ontspanningslokalen bezocht om ten slotte naar Bergen op Zoom te gaan, waar zij in haar trein zou overnachten. De gebeurtenissen van de dag hadden op Jacques van der Veken diepe indruk gemaakt. De koningin, een vorstin, was niet gekleed in hermelijn of getooid met een gouden kroon, maar zag er uit als een eenvoudige vrouw. Ook de officieren spreidden eenvoud ten toon. Geen schitteringen van goud en zilver, geen gepluimde steken, iedereen was in marstenuue. 's Avonds bracht de stafmuziek van het zesde onder grote belangstelling van de Roosendalers nog een serenade aan de hoofdofficieren die in hotel De Zwaan verbleven. Toen de ingekwartierde sergeant-majoor weer thuis was, werden de gebeurtenissen van de dag nog eens uitvoerig besproken. Tijdens dat gesprek merkte 'de oude vuurvreter' op dat het er (naar zijn mening) donker voor Nederland uitzag. Er kon oorlog komen omdat grote Duitse troepenmassa's langs de grens samentrokken. Deze uitspraken werden zo serieus gebracht dat Elisabeth van der Veken-Tierolff verwachtte dat de volgende dag de oorlog zou uitbreken. Het duurde dan ook tot na middernacht voordat ze enigszins gerust gesteld was. Zes dagen later passeerde de koningin Roosendaal op haar weg naar Zeeland om daar de Nederlandse troepen te inspecteren.

Vluchtelingen eruit, soldaten erin

Nadat eerst met zeer grote kosten de Java zo goed als in orde gebracht was voor een langer verblijf van de aanwezige vluchtelingen, kwam omstreeks 22 december het bevel dat deze locatie ontruimd moest worden. Er was in Roosendaal onvoldoende plaats voor de soldaten, zeker omdat er naar verwachting nog eens zo'n 2000 extra zouden komen. De vluchtelingen waren uiteraard niet blij met deze vooruitzichten en alle tekenden dan ook een brief aan de regering met het verzoek om in de Java te mogen blijven. Van der Veken vond dat deze houding van de vluchtelingen als een voldoende positief antwoord beschouwd mocht worden op de zeer afbrekende kritiek die enkele vertegenwoordigers van grote bladen hadden geuit nadat zij de inrichting bezocht hadden. Op 10 december hadden deze journalisten op uitnodiging van de regeringscommissaris voor de huisvesting van Belgische vluchtelingen de

Ondanks de moeilijke omstandigheden waarin zij verkeerden brachten de Belgische vluchtelingen in de Java aan koningin Wilhelmina toch een oprechte hulde en dank voor de genoten gastvrijheid. Met deze publicatie bracht burgemeester Aug. Coenen de waardering van de koningin voor die hulde en dank over, januari 1915. (Fotocollectie gemeentearchief Roosendaal)

locatie bezocht en zich daarover kritisch uitgelaten. Het gebouw werd omschreven als heel slecht, met duistere naargeestige fabriekszolders. De ruimten waarin de vluchtelingen verbleven waren diep ellendig en beklagenswaardig, ongeschikt en zelfs gevaarlijk.²⁴

Op de dag voor Kerstmis bracht een Belgische minister een bezoek aan het vluchtoord Java. De aanwezige vluchtelingen vroegen hem pogingen in het werk te stellen opdat zij in Java konden blijven wonen. Uiteindelijk zouden deze pogingen geen succes hebben, omdat de militaire overheid 'een regeeringskamp' voor Belgische vluchtelingen vlak bij de grens te riskant vond. In mei 1915 werd het ontruimd en de bewoners werden overgebracht naar andere vluchttoorden verder van de landsgrens.²⁵

Op 22 december sloot Jacques van der Veken zijn aantekeningen af met: 'wat is Roosendaal toch anders dan in gewone tijden, wat zijn er toch vreemde toestanden geschapen. Heel de dag door is het toch maar muziek, geroffel van trommen, dan passeert een heel stoet van fourageauto's met het bijbehorend lawaai, dan huzaren, veld-artillerie, men rijdt met wagens vol vleesch, brood, hooi, strooi en 's morgens circa negen uren lopen 10 à 15 oppassers de Markt op en neer aan de hand de paarden hunner officieren die zoo dadelijk uit hun kwartier komen om te stijgen. En toch - ondanks die groote vermeerdering van inwoners - vluchtelingen en soldaten - is het, hoewel druk, toch rustig.'

Op 30 december 1914 meldde Jacques van der Veken dat de regeringstrein die vluchtelingen gratis naar Essen vervoerde, niet meer reed.

De trein, beplakt met papieren waarop 'Neutraal' stond en waarvan de locomotief en de laatste wagen een witte vlag had, behoorde voortaan tot het verleden.

De laatste dag van het jaar was Jacques van der Veken beschouwend van aard. 1914 zou in de toekomst een 'bloedjaar' genoemd worden. Na jaren, na eeuwen zou het als één van de verschrikkelijkste oorlogstijden aangeduid worden, die er ooit geweest was. Het was die dag opvallend stil op straat. De zon scheen niet. Iedereen zat bij de haard. De zwager uit Luik kwam die avond aan om na enkele dagen met zijn vrouw en kinderen, die al enkele maanden in Roosendaal waren, naar huis terug te gaan. Daar dachten zijn vrouw en kinderen op dat moment heel anders over. Zo vrolijk als Oudjaar anders was, zo ernstig was die nu. Het wachten was op het einde van de dag. Toen sloeg het twaalf uur. Soldaten losten schoten, waarmee zij het begin van 1915 aangaven.

Slot

In de tweede helft van 1914 werd het straatbeeld van Roosendaal bepaald door vluchtelingen en soldaten. De vluchtelingen werden gastvrij ontvangen, de rijke(re)n bij particulieren en de armen in het vluchtoord in de voormalige suiker- en kandijfabriek Java. De verplichte inkwartiering van soldaten bij particulieren werd noodgedwongen geaccepteerd. De dagelijkse bezigheden van de soldaten en de activiteiten rondom hun aanwezigheid zorgden bij tijd en wijle voor veel spektakel, kijkplezier en ontspanning voor de inwoners. Dit alles wist Jacques van der Veken in zijn dagboek goed te verwoorden.

Nadat de hectische maanden september en oktober voorbij waren, keerde in Roosendaal tegen het einde van 1914 de rust weer en viel het dagelijkse leven voor een groot deel terug in het normale ritme. Ook 1915 verliep redelijk normaal. Wel was het een komen en gaan van legeronderdelen, officieren werden beëdigd en er verbleven nog steeds enkele duizenden vluchtelingen. In het begin van april was men er inmiddels min of meer van overtuigd dat Nederland niet in de oorlog betrokken zou worden. Wel schreef Jacques van der Veken over voorvallen uit de oorlog als het torpederen van de *Lusitania* en de oorlogsverklaring door Oostenrijk aan Italië (beide in mei) en de waarschuwing door burgemeester Coenen dat de Belgisch-Nederlandse grens op verschillende plaatsen versperd werd met ijzerdraad met daartussen een metaaldraad met elektrische stroom (juni). Met enige regelmaat kon Jacques in de loop van juli en augustus noteren dat in Roosendaal 'de toestand heel kalm', 'opmerkelijk rustig' of 'maar stil' was. Voor hem was dat voldoende reden om in oktober/november van dat jaar te stoppen met het in druk uitgeven van zijn dagboek.

Met enige regelmaat maakte Jacques van der Veken in zijn dagboek melding van het stijgen van de prijzen van allerhande levensmiddelen, met name in Duitsland. Al in het begin van augustus 1914 was in Nederland de Levensmiddelenwet aangenomen. Daarmee trachtte de rijksoverheid te voorkomen dat levensmiddelen of grondstoffen daarvoor, huishoudelijke artikelen en brandstoffen vastgehouden zouden worden, waardoor de prijzen explosief zouden stijgen. In de volgende

dagen werd de uitvoer van stro, hooi, machine- en smeeroliën, tarwe en tarwemeel, zout, gerst en gort, automobielen en onderdelen, voertuigen voor paardentractione, rijwielen, motorrijwielen, steenkool, cokes, paarden (uitgezonderd veulens), rogge en roggemeel, haver, rijst, leder en peulvruchten en nog veel andere producten verboden. In de loop van 1916 werd het steeds moeilijker de voedselvoorziening op peil te houden en werd een wet van kracht waarmee de distributie van met name levensmiddelen georganiseerd werd. De minister van Landbouw, Nijverheid en Handel kon krachtens deze wet de verbouw van gewassen verbieden om voorrang te verlenen aan de teelt van gewassen in het belang voor de voeding van mens en dier. Burgemeesters werden verantwoordelijk voor de plaatselijke voedselvoorraden. In de praktijk werden de werkzaamheden uitgevoerd door een gemeentelijk levensmiddelen- of distributiebedrijf, dat tot in de jaren twintig heeft bestaan.²⁶

Om vijf uur 's morgens tekende op 11 november 1918 een Duitse delegatie in een treinwagon in een bos nabij Compiègne (ten noorden van Parijs) de capitulatie. Vanaf elf uur was er een wapenstilstand.²⁷

Op 28 juni 1919, exact vijf jaar na de moordaanslag in Sarajevo en de directe aanleiding voor het uitbreken van de oorlog, kwam met tekenen van het Verdrag van Versailles door Duitsland en 26 geallieerde regeringen een officieel einde aan de Eerste Wereldoorlog.²⁸ Drie dagen later begon de demobilisatie van het Nederlandse leger.²⁹ Al sinds 1916 hield de overheid rekening met uitbundige festiviteiten die daarmee gepaard zouden gaan en werd tegen het einde van dat jaar door veel gemeenten een 'Verordening regelende het tegengaan van drankmisbruik bij demobilisatie van het Nederlandsche leger' vastgesteld. In het kort hield deze verordening in dat de cafés op de dag(en) van demobilisatie gesloten moesten zijn en dat het ook verboden was op andere plaatsen bier in voorraad te hebben of te verkopen.³⁰

Bij Koninklijk Besluit van 14 oktober 1919 werd met ingang van die dag de staat van oorlog in Nederland opgeheven en de staat van beleg voor met name genoemde gebieden. In Noord-Brabant waren dat de grondgebieden van de gemeenten Fijnaart en Heijningen, Klundert en Willemstad. Met ingang van 1 mei 1920 werd de staat van beleg voor de rest van Nederland opgeheven.³¹

Van dit en alle andere zaken en problemen die in de komende oorlogsjaren zich zouden voordoen had Jacques van der Veken of iemand anders nog geen weet toen de in Rosendaal ingekwartierde soldaten als een soort vreugdevuur het nieuwe jaar 1915 'inschoten'.

M.A.M. Voermans

Archivalia

GAR Gemeentearchief

Roosendaal

AGR Archief gemeente-

bestuur Roosendaal,

1917-1935

BRR Bevolkingsregister

Roosendaal

Literatuur

Bank, F.J., 'Reis met hindernissen', in: *Tijdschrift Lourdes*, 1981, no. 1, 5

Caulil, Cees van, 'De schrijver A.M. de Jong als soldaat in Hoeven', in: *Honderd jaren nieuws vergaren. Jaarboek Heemkundekring De Honderd Hoeven* 17 (2001), 88-98

Hagenaars, M.C.F., 'Brabantse Vrijheid. Roosendaal en de opvang van Belgische vluchtelingen in de Eerste Wereldoorlog (1914-1918)', in: *Jaarboek De Ghulden Roos* 64 (2004), 45-66

Hasselt, R. van, 'Belgische vluchtelingen in Roosendaal 4 oktober - 15 november 1914', in: *Jaarboek De Ghulden Roos* 24 (1964), 101-112

Klinkert, W., *Verdediging van de zuidgrens 1914-1918* op http://www.kvbk-cultureelerfgoed.nl/MS_PDF/1987/1987-0213-01-0058.PDF

Kooiman, J., *De Nederlandse strijdmacht en hare mobilisatie in het jaar 1914*. Purmerend, 1915 [-1924]

Moeyes. Paulus, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918*. 3e herziene en uitgebreide druk. Utrecht 2014

SvN (Nispén, Stan van), '1906 De Wildert', in: *Honderd jaren nieuws vergaren. Jaarboek Heemkundekring De Honderd Hoeven* 17 (2001), 40-43 *Staatsblad van het Koninkrijk der Nederlanden*

Voermans, M.A.M., 'Twee eeuwen gemeentebestuur Hoeven (1813-1996). Deel 4: Kiezen en delen (1914-1919)', in: *Jaarboek heemkundekring De Honderd Hoeven* 19 (2003), 197-254

Noten

1 Hagenaars, 47.

2 Van Caulil.

3 GAR, BRR 1910-1939, gezinskaart, digitaal beeld website 125-126.

4 GAR, BRR 1849-1861, wijk A Markt, digitaal beeld website 59; BRR 1861-1869, familienaam T-V, digitaal beeld website 102.

5 Moeyes.

6 <http://www.scribd.com/doc/240664782/Dagboek-van-der-Veken-deel-1>.

7 http://nl.wikipedia.org/wiki/Eerste_Wereldoorlog#Moord_op_Frans_Ferdinand_van_Oostenrijk.

8 [http://nl.wikipedia.org/wiki/Landweer_\(krijgsmacht\)_en_Klinkert](http://nl.wikipedia.org/wiki/Landweer_(krijgsmacht)_en_Klinkert).

9 Voor een gedetailleerd overzicht van de omvang van het Nederlandse leger zie Klinkert.

10 Staatsblad 375 van 5 augustus 1914.

11 <http://nl.wikipedia.org/wiki/Janplezier>.

12 <http://www.monarchie.be/nl/geschiedenis/albert-i>.

13 Volgens de notaties van 26 augustus 1914 van Jacques van der Veken zouden er zes bommen afgeworpen zijn die 26 doden tot gevolg hadden. http://nl.wikipedia.org/wiki/Duitse_opmars_door_Belgi%C3%AB_tijdens_de_Eerste_Wereldoorlog heeft het over negen bommen en 'verschillende' doden.

14 Staatsblad 435 van 29 augustus 1914.

15 http://mei1940.nl/Voor-de-oorlog/Mobilisatie_1914-1918..htm en Klinkert.

16 Persoons- en functiegegevens ontleend aan een brief van 31 augustus 1914 in GAR, AGR, inv.nr. 986 en <http://nl.wikipedia.org/wiki/Bauduin>.

17 Aantekening in het dagboek op 10 april 1915.

18 http://nl.wikipedia.org/wiki/Duitse_opmars_door_Belgi%C3%AB_tijdens_de_Eerste_Wereldoorlog en [http://nl.wikipedia.org/wiki/Beleg_van_Antwerpen_\(1914\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Beleg_van_Antwerpen_(1914)).

19 Ibidem.

- 20 Van Nispen en <http://www.landgoeddwildert.nl>.
- 21 Aantekening in het dagboek op 2 november 1914.
- 22 De werkzaamheden van degene die ingekwartierd was zijn beschreven in het dagboek op 18 december 1914.
- 23 Ibidem.
- 24 Van Hasselt, 109-110 met verwijzing naar *De Grondwet* van 31 december 1914.
- 25 Hagedaars, 52.
- 26 Voermans, 201-204.
- 27 <http://nl.wikipedia.org/wiki/Wapenstilstandsdag>.
- 28 [http://nl.wikipedia.org/wiki/Verdrag_van_Versailles_\(1919\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Verdrag_van_Versailles_(1919)).
- 29 <http://amsterdam-eerstewereldoorlog.nl/item/demobilisatie/>.
- 30 Voermans, 220.
- 31 Staatsbladen 620 van 14 oktober 1919 en 187 van 16 april 1920, en Voermans, 201.